

I

De bezetting van Bali

(1846-1908)

Het verkeer raast langs Lapangan Puputan Badung, een groot plein in het centrum van Denpasar. Het plein, dat tegenwoordig vooral bestaat uit vergeeld gras en kale zandplekken, is tijdens de koloniale jaren door de Nederlanders aangelegd. Tegenwoordig lijkt het vooral als decor te dienen voor een imposant standbeeld van een aantal Balinese krijgers met een grote dolk in hun hand, de Balinese kris. Met veteraan Rai Susandi, die tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog actief was bij de Balinese verzetsbeweging, sta ik in 2015 voor dit beeld. Ondanks zijn hoge leeftijd is hij komen aanrijden op een scooter. Hij draagt een bril met een donker montuur, een gebatikte blouse en heeft voor de gelegenheid een militaire pet opgezet.

Het beeld is een eerbetoon aan de strijd tegen buitenlandse overheersing, de *Puputan Badung* uit 1906, zo vertelt Susandi. Dat was de doodstrijd van de Zuid-Balinese vorsten die zich weigerden over te geven aan het Nederlandse leger. Gekleed in witte gewaden staken de vorsten zich samen met ten minste 1100 volgelingen met krissen in de borst of lieten zich doodschieten, een zogeheten puputan.

De puputan was het laatste wapen in een strijd, en ook een spirituele traditie. Er zijn overeenkomsten met oud-Indiase riten die voortkomen uit het hindoeïsme. Bali maakte in de veertiende eeuw deel uit van het Oost-Javaanse hindoe-boeddhistische Majapahit-rijk, en bleef na de val van dat rijk rond 1520 hindoeïstisch. Het verschijnsel wordt op Bali wel verklaard vanuit het religieuze dichtwerk *Ramayana-kakawin*, over de doodstrijd tussen een goede en een

slechte vorst. Zodra de oorlog, een *perang*, was verloren, pleegde de vorst met zijn hofhouding puputan.

In Nederland is de Puputan Badung maar weinig bekend, en wordt de Zesde Militaire Expeditie genoemd. Dat geeft al meteen aan dat dezelfde gebeurtenis op Bali en in Nederland geheel anders wordt herinnerd. De beeltenis van de strijders die met krissen en speren in de lucht zwaaien is geen eerbetoon aan de slachtoffers, wat je wellicht wel zou verwachten bij zo'n bloedige gebeurtenis, maar zet juist centraal wat in de Nederlandse versie van de geschiedenis lang onderbelicht bleef: dat Balinezen terugvochten tegen de bezetting van het eiland.

Tot in de negentiende eeuw, toen de handel in tot slaaf gemaakten aan banden werd gelegd, waren de vorsten belangrijke spelers in deze handel.¹ Tussen 1650 en 1830 zijn naar schatting 150.000 Balinese tot slaaf gemaakten verkocht, die voornamelijk via de *voc* de wereld over gingen.² In de zeventiende eeuw was zelfs meer dan de helft van de slavenpopulatie in Batavia Balinees geweest.³ Later werd de haven van Noord-Bali een smokkelbolwerk waar ruwe opium werd ingevoerd vanuit Singapore, die na bewerking onder het oog van het Nederlandse gouvernement naar Java werd vervoerd.⁴

Rond 1838 besloot het gouvernement in Batavia om het eiland onder Nederlands gezag te brengen. Ze waren vooral bang dat de Britten de rijsthandel op Bali zouden overnemen.⁵ Er vonden in de periode tussen 1846 en 1908 in totaal zeven militaire acties tegen Bali plaats, die in Nederland eufemistisch 'expedities', maar op Bali oorlogen worden genoemd: de Buleleng-oorlog, de Jagaraga-oorlog, de Kusamba-oorlog, de Banjar-oorlogen en de twee grote puputans.

In de westerse geschiedschrijving worden de puputans vooral als een wanhoopsdaad of een rituele zelfmoord gezien, maar dat zijn volgens de Amerikaanse antropologe Margaret Wiener termen die de Balinese intenties maskeren en de puputan verbinden aan Europese ideeën over zelfmoord als een daad van radeloosheid en irrationaliteit. In de hindoeïstische en Balinese traditie wordt het verschijnsel juist gezien als een daad van wilskracht, uiterste kalmte en onverschrokkenheid.⁶ Die Europese misvatting zag je ook terug in de reactie op de zelfmoordaanslagen op Nederlanders door Atjehers begin twintigste eeuw, die dat deden om *syahid*, martelaar, binnen

het islamitische geloof te worden, wat de Nederlanders opvatten als een vorm van krankzinnigheid.⁷

Wat de meeste verklaringen over de puputan vergeten te vertellen is dat er ook een morele en politieke component zat aan het verschijnsel. Het is precies die boodschap waar de Nederlanders toen, en ook later, niet naar wilden luisteren. Zo schreef de vorst van Badung in 1905 voorafgaand aan de puputan in het gedicht de 'Gaguritan Purwa Sangara' dat de puputan het verdedigen van de waarheid betekende. Hij voorzag een tijd waarin de waarheid tot in de dood moest worden verdedigd.⁸ De veteraan Rai Susandi vertelt dat er strijders waren tijdens de Indonesische revolutie die teruggrepen op die oude waarden van de puputan. Al waren de oude puputans een strijd van de vorsten geweest, en gingen de ideeën over vrijheid tijdens de revolutie juist ook over het inperken van de macht van die vorsten: de eis tot vrijheid gold in 1945 volgens Susandi nu voor het gehele Balinese volk.⁹ Het zou natuurlijk kunnen dat die gedachte van eenheid pas na de onafhankelijkheidsstrijd vorm kreeg, maar het kwam wel al tot uitdrukking in de deelname van de nazaten van verschillende vorstenhuizen van de Puputan Badung aan de Indonesische revolutie, zoals de zonen van de vorsten van de in 1906 vernietigde puri Kesiman en puri Satrya. Ook de Republikeinse generaal Sudirman zou de nadruk tijdens de Indonesische revolutie leggen op die morele waarden van zelfopoffering, het verdedigen van gerechtigheid en de waarheid, die ook teruggripen op de oud-Javaanse cultuur.¹⁰ En zelfs de eerste premier van Indonesië, Sutan Sjahrir, zei in 1946 dat de Indonesiërs vochten volgens 'de regels van de ksatria', de oude ridderstand die hoge idealen nastreefde, waarvoor ze bereid waren hun leven te geven.¹¹

De inzet van het lichaam om die waarden of waarheid te verdedigen zoals bij de puputan lijkt ook een politieke daad. In de recente geschiedenis zijn hier meer voorbeelden van. De Libanese wetenschapper Marwan Kraidy noemde de zelfverbranding van de Tunesische Mohammed Bouazizi in 2011 tijdens de Arabische Lente zelfs het meest treffende medium voor politieke expressie.¹²

Denk ook aan de zelfverbranding van Vietnamese monniken in de jaren zestig, als protest tegen de Vietnamoorlog in hun land, of die van de Tibetaanse monniken in verzet tegen China, en de stu-

dent Jan Palach, 'Torch 1', die zichzelf in 1969 na de Praagse Lente in Tsjecho-Slowakije in brand stak als protest tegen de terugdraaiing van hervormingen. Het was de doodsstrijd van de Balinese vorsten die in de negentiende en begin twintigste eeuw tegenover de even onverzettelijke politieke en economische doelstellingen van het gouvernement in Batavia kwamen te staan.

Deze imperiale bezetting van het eiland vormde het fundament voor de onafhankelijkheidsstrijd die in 1945 begon. Het is daarom belangrijk om eerst te begrijpen hoe bezetting en geweld zich manifesteerden op Bali en hoe daarop is gereageerd.

De beslissende kracht van de kris: de Buleleng-oorlog

In de zomer van 1841 strandde het Nederlandse fregat de Overijssel in de mist vlak bij de kustplaats Benoa op de zuidpunt van Bali, het schiereiland Bukit, door de Nederlanders de Tafelhoek genoemd. Het schip was onderweg naar Java door dikke nevel in de problemen gekomen. Een grote boot werd in het water uitgezet, maar de onstuimige golven lieten het vaartuig zodanig opzweepen dat een matroos op de rotsen werd geslingerd. Een tweede boot voer uit en daarin werd een Nederlandse familie met vijf kinderen met touwen afgeladen, waarvan de vrouw hoogzwanger was en de man overstuur. De boot kwam ditmaal wél door de branding aan op het strand en keerde terug met aan boord een Buginees, die de 57 passagiers en bemanning van het schip meedeelde dat het eiland waarop ze gestrand waren Bali heette.¹³

Het schip begon water te maken en het peil steeg snel. Een op Bali woonachtige Deense handelaar, Mads Lange, kwam het gezelschap te hulp gesnel en onder zijn begeleiding wisten alle passagiers en de bemanning veilig van boord te komen. De goederen bleven achter, en het gezelschap voer met sabels en pistolen door de branding, waarbij per ongeluk een schot werd gelost op de linkerarm van de hofmeester. Aangekomen op het strand troffen de schipbreukelingen de *raja* Gusti Ketut en zijn gevolg. De kapitein van het schip, Blom, schreef er later over dat de vorst 'met zijn bandietengezicht' vroeg of er opium, goud, zilver of Spaanse matten aan boord

waren.¹⁴ ‘Ze waren zeer brutaal, keken ons recht in het gezicht, en bevoelden en betastten ons,’ aldus Blom. Hij vond de Balinezen ‘ongeciviliseerde mensen’.¹⁵ Lange beloofde om te proberen de goederen in veiligheid te brengen, maar gaf de schepelingen weinig hoop, daar ‘Bali een onafhankelijk land was’.¹⁶

Het schip werd daarop al snel geplunderd door de Balinezen, een traditie die *tawan karang* heet. Op Bali betekende een gestrand schip een geschenk van de goden en het plunderen ervan had als doel om buitenlandse machten af te schrikken. De Nederlanders criminaliseerden deze traditie van kliprecht tot roof. Het was niet alleen ‘in strijd met Nederlandse belangen’, zo schreef een andere kapitein in zijn memoires, ‘maar ook met al onze begrippen van zedelijkheid en beschaving’.¹⁷ De plundering van de Overijssel vond plaats in een periode waarin het Nederlandse gouvernement in Batavia, na een keur aan diplomatieke manoeuvres, eindelijk een handelscontract met een aantal Balinese vorsten wist af te dwingen, waarmee de vorsten de Nederlandse dominantie dienden te erkennen.¹⁸ Het is onwaarschijnlijk dat de vorsten begrepen wat ze nu precies ondertekenden, de verdragen waren bovendien eenzijdig gemanipuleerd om de Balinezen te misleiden door sommige delen niet in het Maleis te vertalen.¹⁹ In de biografie van Mads Lange komt de term ‘soevereiniteit’ voor, een begrip waarmee geen enkel woord in het Baliëes zou overeenkomen.²⁰ De Nederlandse regeringscommissaris vertelde de vorsten dat er iets vriendschappelijks mee werd bedoeld.

In 1844 dwong het gouvernement de vorsten tot ratificatie van deze dubieuze contracten, nadat er opnieuw een schip was geplunderd.²¹ Een Nederlandse ambtenaar kwam naar Buleleng om te praten met de vorst van Buleleng, die werd bijgestaan door de jonge, charismatische eerste minister Gusti Ketut Jelantik. Jelantik wordt in de biografie van Mads Lange beschreven als een trotse, moedige en onverschrokken ‘vrijheidsheld’, met een ‘mooi, ovaal gezicht’ en een uitdrukking die ‘een krachtige wil en zielekracht’ verried.²² Terwijl ‘zijn oog schitterde van inwendig vuur’ zei hij: ‘Nooit, zolang ik leef, zal door dit rijk de soevereiniteit van Nederland worden erkend in den zin als dit door uwe regering is opgevat.’²³ Met een stukje papier kon je geen heerser van een land worden, aldus Jelantik, alleen door de beslissende kracht van de kris. Jelantik was net als de

latere vrijheidsheld van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, I Gusti Ngurah Rai, van aristocratische komaf, beiden waren als militair opgeleid op Java en genoten veel aanzien en respect onder het volk én bij de Nederlandse vijand.

De vorsten van Klungkung en Karangasem schaarden zich achter de vorst van Buleleng. Zij zetelden zelf in het oosten van het eiland. De vorst van Karangasem had een familierelatie met de vorst van Buleleng, die weer een langdurende rivaliteit hadden met de vorst van Lombok. De weigering om de Nederlandse dominantie te erkennen was het startschot voor de eerste van drie militaire 'expedities' die het gouvernement tegen Bali inzette in achtereenvolgens 1846, 1848 en 1849. Historica Petra Groen noemt de militaire acties een 'imponeerstrategie'. De Nederlanders wilden aanspraak maken op de macht in de buitengewesten, maar een bezetting van het eiland kostte te veel geld, dus werd er grof geschut ingezet om de ondertekening van het gewenste contract af te dwingen.²⁴

Maar dat was niet eenvoudig, want de Balinezen stonden van oudsher bekend om hun onafhankelijkheidszin. In 1665 kreeg de *voc* zoveel klachten binnen over wat door Nederlanders 'amok' werd genoemd onder Balinese tot slaaf gemaakten dat de handel aan banden werd gelegd.²⁵ Een Britse missionaris beschreef de Balinezen als 'trotsch en onbeschaamd'.²⁶ Het ontbrak hun aan 'eerbiedige onderworpenheid' jegens de Europeanen.²⁷ De Nederlandse vlag, die ze bij aankomst van Nederlandse schepen op een vlaggenstok van bamboe hesen en in het zand staken, diende volgens hem slechts om welwillendheid te tonen, niet om 'hunne onderwerping aan die mogendheid te kennen te geven'.²⁸ Ook beschikten de Balinezen over wapens en goedgeorganiseerde legers, en waren ze bedreven in het bouwen van onneembare vestingen.

De Nederlanders waren daar niet van op de hoogte. In juni 1846 dachten ze met de inzet van een zeemacht van ongeveer veertig oorlogs- en transportschepen en een totale invasiemacht van tussen de drie- en vierduizend man een glansrijke overwinning te kunnen behalen. Aan boord van de schepen zat het Zevende Bataljon van het in 1830 opgerichte Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), dat grotendeels bestond uit Madurezen, Javanen, Afrikanen en ook huurlingen en dwangarbeiders. De Nederlanders bestendigden hun

macht in de archipel met inheemse legers, net zoals de Belgen dat in Congo en de Duitsers in Rwanda hadden gedaan.²⁹ Een kapitein schreef dat ze de verwachting hadden de ‘nog onbeschaafde’ Balinezen wel snel te kunnen ‘tuchtigen’, ze hadden immers, in tegenstelling tot het KNIL, maar weinig ervaring met wapens.³⁰

Maar dat pakte anders uit. Jelantik had zich goed voorbereid met versterkte wallen, loopgraven en kanonnen. Ook wist hij ten minste drieduizend man onder de bevolking te rekruteren. Nadat er vanaf zee kanonnen waren afgeschoten, het KNIL het land had bestormd en enkele kampongs in brand had gezet, bleken ze na een korte strijd slechts een leeg paleis te hebben veroverd; de vorst was gevlucht. Tijdens de Buleleng-oorlog vielen aan Balinese kant toch honderden doden, hoeveel precies is nooit duidelijk geworden. Aan Nederlandse kant werden zeventien doden geteld.³¹

De Balinezen bleven na deze aanval zelfstandig wapens en opium inkopen, en ze weigerden de torenhoge oorlogsschuld die de Nederlanders hun oplegden te betalen. Omdat ze ook de verzetsheld Jelantik weigerden uit te leveren liepen de spanningen al snel weer op. De drie vorsten kregen een ultimatum, en toen dat verstreek en er op de kust van Buleleng bij het plaatsje Sangsit verschansingen onopgeruimd bleven, bulderden er in april 1848 opnieuw kanonnen vanaf de oorlogsschepen voor de kust. Een ooggetuige vertelde hoe een bejaarde grijsaard onder een mangaboom rustig *sirih*, tabak, zat te kauwen, kinderen vrolijk rondrenden, waarna ze plots met grof geschut werden beschoten. Overal lagen lijken, aldus de getuige, de kampong werd platgeschoten en verbrand.³² Maar nog kwam het niet tot een overwinning, want de vorsten hadden zich niet overgegeven.

‘Het Palladium van de Vrijheid’, de Jagaraga-oorlog

Twee maanden later volgde de ‘Tweede Militaire Expeditie’. Het was weer een omvangrijke militaire actie, met zo’n veertig schepen, meer dan zeventig kanonnen en een invasiemacht van vierduizend man.³³ Op Bali wordt dit de ‘Jagaraga-oorlog’ genoemd, naar het fort dat de Nederlanders tevergeefs aanvielen. Jelantik beschikte over

duizenden goedgeorganiseerde Balinese strijders met lansen en geweren.³⁴ Hij haalde wapens van elders, maar gebruikte ook op Bali vervaardigde vuurwapens en buskruit. De vorst van Karangasem had tienduizend man ter beschikking gesteld. Jelantik bouwde het gebergte in Buleleng verder om tot een onneembare vesting, 'het palladium der vrijheid van Bali' werd het genoemd, waardoor zijn leger nauwelijks was te verslaan.³⁵ De titel van het hoofdstuk over deze oorlog in de biografie van Mads Lange is dan ook 'De Balinezen strijden voor hun vrijheid'.³⁶

Jelantik maakte gebruik van wat guerrillaoorlogvoering heet; hij vermeed het open gevecht, voerde nachtelijke verrassingsaanvallen uit, stelde voedselboycots in en legde hinderlagen. Het waren tactieken die door inheemse volkeren overal ter wereld werden ingezet in verzet tegen de koloniale overmacht.³⁷ Onder de strijders waren ook in het wit geklede mannen, door hun tegenstanders 'amoklopers' genoemd, die zich bliksemsnel op de tegenstander stortten.³⁸

Er werden in drie uur tijd ruim 80.000 patronen richting de Balinese troepen geschoten. De vurigheid waarmee Jelantik zijn mannen tot tegenstand opriep tijdens de slag om Jagaraga trof de aanwezige Hollanders. De Nederlanders verloren tweehonderd man en moesten zich terugtrekken met een groot aantal gewonden. In het Balinese kamp waren meer dan tweeduizend doden en gewonden.³⁹ 'Hier had een gevecht plaats zóó hardnekkig en zóó roemrijk als er slechts weinig in de jaarboeken der Indische krijgsgeschiedenis zijn vermeld,' schreef een aanwezige kapitein.⁴⁰ De Balinezen waren hun vorsten zeer trouw: 'zoo lang die staan zal geen Baliër wijken. [...] Er heerschte onder de Baliërs meer nationaliteit en eensgezindheid dan men had verondersteld,' schreef hij om te onderstrepen dat de verovering van het eiland geen gemakkelijke taak was.⁴¹ De nadruk op begrippen als 'vrijheid' en 'nationaliteit' in Nederlandse bronnen is dan ook opvallend, ze benadrukken een bezettingssituatie.

Het Nederlandse leger leed hier opnieuw een nederlaag. De kranten spraken er schande over. 'Met hoeveel moed en beleid de Nederlanders streden en hoe ontzagchelijk de overmagt was, door geestdrijverij en opium tot roekeloosheid opgewonden, waarvoor het Nederlandse leger week,' schreef de *Nieuwe Rotterdamsche Cou-*

rant.⁴² Het was de negatieve typering van de woeste Balinees die de nederlaag moest rechtvaardigen. Toch werd de strijd uiteindelijk vrijwel altijd in het voordeel van de imperiale partij beslecht omdat deze oneindig troepen kon blijven sturen. Militair historicus Jaap de Moor noemde de Nederlandse middelen zelfs onuitputtelijk.⁴³ Al hadden de Balinezen een overwinning behaald, de volgende vloot was alweer onderweg. De politieke noodzaak van imperiale mogelijkheden om tot een beslissend pleit te komen, om te voldoen aan de zelfopgelegde taak van dominantie in een gebied, was immens, schrijft de Duitse militair historicus Dierk Walter. Net als hun weigering om te erkennen dat inheemse volkeren een legitieme strijd voerden.⁴⁴

De Kusamba-oorlog: een vrouw bedwingt generaal Michiels

Na deze tweede nederlaag leek het KNIL op Bali maar geen militaire overwinning te kunnen behalen. In de lente van 1849 werd niemand minder dan 'oorlogsheld' generaal Andreas Victor Michiels ingezet om Bali eronder te krijgen. De figuur van Michiels deed niet veel later zijn intrede in de Nederlandse literatuur als generaal Vandamme in de *Max Havelaar*. Michiels had de Slag bij Waterloo doorstaan en was tot Ridder en Officier in de Militaire Willems-Orde bevorderd voor zijn bijdrage aan de Java-oorlog. Hij stond bekend om zijn gewelddadige expansiebeleid.⁴⁵

Michiels zette een andere strategie in: verdeel en heers. Hij speelde de Balinese vorsten tegen elkaar uit, een tactiek die hij eerder op Sumatra al had toegepast. Jelantik en de vorst van Buleleng probeerden tevergeefs om de Balinese vorsten te verenigen, maar hij kreeg alleen die van Karangasem en Klungkung achter zich, terwijl de vorsten van Badung, Tabanan en Bangli welwillend stonden tegenover de Nederlanders. Michiels beloofde hun zeggenschap over deze drie regentschappen in ruil voor hun militaire medewerking. De generaal liet de vorst van Bangli zelfs weten dat hij hem tot oppervorst over Bali zou kunnen maken, en de vorst van Lombok kreeg zeggenschap over het regentschap Karangasem in het vooruit-

zicht, dat ooit aan hem had toebehoord. Die onderlinge rivaliteit tussen de vorsten bestond al ver voor de komst van de Nederlanders, maar de Nederlandse inmenging versterkte die verdeeldheid; niet alleen werd de bestaande rivaliteit tussen de vorstendommen uitgebuit, ook die binnen de vorstendommen en tussen de omliggende adel.⁴⁶ De Balinese vorstendommen richtten zichzelf te gronde omdat status altijd belangrijker was 'dan de vorming van een verenigd politiek front tegen het imperialisme', aldus historicus Adrian Vickers.⁴⁷

Er volgde weer een militaire aanval. Michiels arriveerde eind maart 1949 met een armada van maar liefst 63 marine- en 26 koopvaardij schepen, uitgerust met minstens 250 kanonnen. Aan boord zat 'bijna een kwart van het koloniale leger', ruim 11.000 man sterk.⁴⁸

Het leger had onder andere de beschikking over 1.000.000 scherpe geweerpatronen, 1.250.000 slaghoedjes, 60 seinvuurpijlen en een grote lading buskruit.⁴⁹ De mortieren werden op draagpaarden meegevoerd. Michiels wist Jagaraga dit keer wel in te nemen, en de Balinezen moesten hun nederlaag erkennen met drie- tot zesduizend doden en duizenden gewonden.⁵⁰ Michiels stootte door richting Klungkung. De vorst van Karangasem pleegde puputan met zijn gezin, Jelantik nam vergif in en de vorst van Buleleng werd gedood of doodde zichzelf. Het waren wrang genoeg niet de Nederlanders, maar de troepen van de vorst van Lombok met hun roodwit-blauw gekleurde lansen die hen de dood in hadden gejaagd. Kapitein A.W.P. Weitzel, die aanwezig was, omschreef de 'popootan' van de vorst van Karangasem als 'amok', en 'een wanhopige dodelijke strijd'.⁵¹ De Balinezen kleedden zich in het wit, en nadat ze hun vrouwen en kinderen van het leven hadden beroofd, liepen ze op de vijand in. Er vielen ook doden aan Nederlandse zijde. Generaal Michiels raakte tijdens een nachtelijke aanval bij de plaats Kusamba dodelijk gewond. De Nederlanders, onder wie vele ernstig gewond en ziek van de dysenterie, zagen zich niet veel later omringd door duizenden soldaten van de vorst van Klungkung.⁵²

Kolonel Van Swieten, die het commando overnam, deed eerst een diplomatieke poging om het pleit te beslechten, maar greep opnieuw naar de wapens toen die faalde. De Balinezen werkten nu wel

samen: de raja van Klungkung had de opdracht gegeven aan de vorst van Badung zich te verenigen met de andere vorsten om de Nederlanders te verdrijven.⁵³ Het was uiteindelijk Mads Lange, die handeldreef met de Balinese vorsten, die de partijen aan de onderhandelingstafel wist te krijgen. Het betekende in de praktijk dat de vorsten de Nederlands-Indische opperheerschappij moesten erkennen, maar er kwam geen officieel bestuur.⁵⁴ Aan Balinese kant waren bij de laatste slag tussen de achthonderd en duizend doden gevallen, auteur Piet Hagen schat dat er in totaal tijdens de derde actie waarschijnlijk meer dan 10.000 Balinezen omkwamen, en de Nederlanders verloren 1250 militairen en 2500 Madurese en Javaanse arbeiders.⁵⁵

Tussen alle oorlogszuchtige uitingen en vooroordelen over de vermeende wreedheid van de tegenstanders bleef de onafhankelijkheidszin van de Balinese strijders in Nederland niet onopgemerkt. Een krant typeerde Jelantik als 'krachtig, vlug, onstuimig en dapper'.⁵⁶ Weitzel noemde de Balinezen een van 'de dappersten tegenstanders' die er in de archipel zijn aangetroffen.⁵⁷ Zelfs generaal Michiels had bij leven respect voor 'een volk, dat zoo krachtig voor zijne onafhankelijkheid streed'.⁵⁸ Een auteur roemde Jelantik in 1928 als 'de vrijheidsheld van het Balineesche volk'.⁵⁹ Na 1949 werd Jelantik in het onafhankelijke Indonesië tot nationale held uitgeroepen.

Toch wordt de strijd om Noord-Bali in de herinnering op Bali en in Nederland heel verschillend weergegeven. Op Bali ging de derde 'expeditie' de boeken in als de succesvolle 'Kusamba-oorlog', een verwijzing naar de plek waar Michiels werd gedood.⁶⁰ In het paleis van Klungkung hangt een reusachtig schilderij boven de ingang waarop de zuster van de vorst, Ida Dewa Agung Istri Kanya, een kris in het lichaam van Michiels stoot terwijl het oprukkende Nederlandse leger door de Balinezen in de pan wordt gehakt. In werkelijkheid overleed Michiels aan een schot aan zijn been, maar wat in de Balinese herinnering centraal staat zijn het heroïsme en de overwinning op Michiels, waarbij de zuster van de vorst de strategie had bepaald. De vorstin is bij de Indonesische regering voorgedragen om de status van nationale heldin toegekend te krijgen, en er is recent een standbeeld voor haar opgericht in Kusamba.⁶¹ Het Nederlandse mi-

nisterie van Defensie geeft op zijn website zijn eigen lezing: ‘Generaal-Majoor Michiels dwingt Bali tot overgave.’⁶²

Militaire strafacties: de Banjar-oorlogen

Dat de inwoners van Noord-Bali zich bleven verzetten tegen overname blijkt wel uit de twee volksopstanden die er al snel in het Bulelengse dorp Banjar volgden, en de Balinese geschiedenis ingingen als de Banjar-oorlogen. De Nederlanders installeerden namelijk aan hen loyale vorsten, wat tot een ontwrichting van de samenleving leidde. Koloniale gezaghebbers konden in afgelegen gebieden vaak maar moeilijk controle krijgen. Het gezag bleef instabiel en steunde op een verdeel-en-heerspolitiek. De wreedheid van imperiale oorlogen was dan ook vaak het gevolg van de zwakheid van de staat. De imperialisten zetten in de afgelegen gebieden van hun imperium geen uitgebreide bureaucratie op om de koloniale orde af te dwingen, maar voerden zo nu en dan militaire acties uit om de bevolking te intimideren.⁶³

Over de acties tegen Banjar is heel weinig geschreven. En dat is opvallend, want die ‘strafexpedities’ waren zeer gewelddadig. Het KNIL, dat de acties uitvoerde, was een geharde groep militairen die bestond uit verschillende bevolkingsgroepen uit de archipel. Het lagere kader bestond vooral uit Javanen, Ambonezen, Menadonezen, Madurezen, Afrikanen en Balinezen, en het hogere kader was Europees.⁶⁴ De salariëring was gebaseerd op de verschillen tussen bevolkingsgroepen. De Ambonees stond bekend als moedig en trouw, en kreeg daarom meer betaald en had meer privileges dan de Javanen.⁶⁵ Die voorkeur was een koloniale constructie en leidde tot racistische stereotyperingen waarbij het tegenbeeld, de Javanen, badinerend *kromo*, kleine man, werd genoemd.⁶⁶ Een militaire gezagdrager schreef dat de Afrikaan in vergelijking met ‘andere rassen’ het meest uitblonk in zijn ‘bruikbaarheid’ voor tropische oorlogen. ‘Sterk gebouwd, vol moed en gehard.’⁶⁷ Zij werden ook wel *Belanda Hitam*, Zwarte Hollanders, genoemd.

In 1858 voerde het KNIL een strafexpeditie uit in Banjar, nadat dorpshoofd Nyoman Gempol weigerde om de gedwongen arbeid uit

te voeren. Acht betrokkenen werden daarop tot twaalf jaar dwangarbeid veroordeeld, en dat veroorzaakte onrust onder de bevolking. Gempol werd door het Nederlandse gezag bestempeld als de man die de 'rust en orde' verstoortte.⁶⁸ Batavia stuurde een militaire vloot met zevenhonderd man naar Bali voor een zogenaamde 'tuchtiging'. De term was bewust paternalistisch; de verhouding tussen de kolonisator en de gekoloniseerde was als die tussen vader en kind.⁶⁹ De grote legermacht die was ingezet om de opstand neer te slaan, stak verschillende desa's in brand. Gempol werd opgepakt. In het Nationaal Archief ligt de officiële akte van zijn overgave, geschreven op traditionele *lontar*-bladeren, waarin hij om vergeving en behoud van zijn leven vraagt.⁷⁰

In 1868 kwam het opnieuw tot een opstand. Dit keer onder leiding van de aristocraat Ida Made Rai. Zijn familiegeslacht, dat al eeuwen aan het hoofd stond in Banjar, was door een marionet van de Nederlanders vervangen. Hij leidde een volksbeweging die bestond uit tweeduizend Balinezen. De Vijfde Militaire Expeditie bestond uit een aantal mobiele brigades van het KNIL, ongeveer 1300 man. Banjar toonde zich 'weerspanning', schreven de kranten ten tijde van de actie.⁷¹ Made Rai werd afgeschilderd als een 'onbeschaafde inlander', verslaafd aan 'het spel' en het 'schuiven van opium'.⁷² De strafactie verliep niet vlekkeloos: het KNIL deed drie mislukte aanvallen, ze moesten een extra bataljon laten aanrukken en de commandant werd vervangen nadat hij door vijf kampongs was bestookt en de compagnie in een ravijn door honderden Balinezen met lansen was overvallen.⁷³

Banjar werd eerst vanaf oorlogsschepen met granaten beschoten. Het Balinese verzet hield ook deze keer stand: 'over den muur ter linker zijde hagelde het plotseling groote steenen, stukken hout, ballen van leem en andere dergelijke projectielen', aldus de *Java-Bode*.⁷⁴ Het KNIL joeg de opstandelingen rusteloos op en omsingelde vijandige kampongs. Een dorp werd 'met de bajonet genomen en in de asch gelegd', schreef het *Bataviaasch Nieuwsblad*.⁷⁵ Wie vluchtte werd neergeschoten. De 'kettingjongens', ofwel dwangarbeiders van het leger, staken volgens een ooggetuige 'honderden om ons heen staande huizen' in brand, wat de hemel 'als met Bengaalsch vuur' deed verplichten.⁷⁶ Ook het huis van verzetsleider Made Rai

vloog in brand, aldus een getuige. Een oude vrouw, op de bovenste verdieping, wilde niet naar beneden komen, en zij verbrandde met het huis.

Uit de berichtgeving komt naar voren dat de dood of gevangename van Made Rai het hoofddoel van de expeditie was.⁷⁷ Het KNIL pakte zijn moeder, vrouwelijke familieleden en ook kinderen op. De gevechten waren intens, er werd 'van man tot man' gevochten en aan vijandelijke zijde zouden 'vele doden' zijn gevallen.⁷⁸ Een krant berichtte over een 'menigte lijken der vijandelijke Balinezen die Bandjar's bodem dekten'.⁷⁹ De kampongbewoners van omliggende dorpen die hadden meegevochten werd vergiffenis geschonken, mits zij de opstandelingen uit Banjar uitleverden. Dit keer zwichtte de bevolking. Made Rai werd gepakt en het volk kwam trouw zweren aan de Hollanders: 'het aloude "Wien Neerlandsch Bloed", het oude Nederlandse volkslied, weerklonk tot besluit van de plechtigheid'.⁸⁰ In een museum in Singaraja op Noord-Bali hangt een portret van Made Rai als volksheld.

Het duurde na deze actie tegen Banjar bijna vijftien jaar voordat op 4 mei 1882 de residentie Bali en Lombok werd gevormd en bestuurd werd. De inheemse rechtspraak bleef gehandhaafd en er kwam een Nederlandse controleur op Bali. De verschillende vorstendommen kwamen in een andere verhouding tot het gouvernement te staan. Sommige werden indirect bestuurd en genoten relatief veel vrijheid, andere vielen min of meer onder direct bestuur.⁸¹ De vorst van Gianyar gaf zich in 1900 vrijwillig over en zocht bescherming bij de Nederlanders. De loyaliteit van Gianyar aan de Nederlanders zou nog een grote rol gaan spelen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

Kolonialisme als basis van internationaal recht

Tegen het einde van de negentiende eeuw nam de Europese expansie wereldwijd enorm toe. Economische en politieke voordelen lonkten. Zo begon de opdeling van Afrika in 1876 met de Belgische koning Leopold II. Hij las in het blad *The Times* over ontdekkingen in Afrika, een continent dat wachtte op de komst van een 'onderne-

mende kapitalist'.⁸² Ook in de Indonesische archipel vond vanaf 1870 grootscheepse imperialistische expansie plaats. Eerst ging het om het veiligstellen van de handel, nu werd het ook belangrijk om gebied te gaan besturen. Gouverneur-generaal Jo van Heutsz stelde zelfs een prioriteitenlijst op voor de aan te vallen gebieden: na Zuid-Sulawesi in 1905 was Zuid-Bali aan de beurt.⁸³ Op Atjeh vond in 1904 een van de bloedigste episodes uit de geschiedenis van de Atjeh-oorlogen plaats, de acties in de Gajo- en Alaslanden. De gebieds-uitbreiding viel na 1894 samen met een economische 'boom'-periode in de wereldhandel. Tussen 1900 en 1920 verviervoudigden de buitenlandse exporten vanuit de periferie in Nederlands-Indië.⁸⁴

Die expansie ging gepaard met het zogenaamde beschavingsoffensief. Er ontstond rond 1900 een 'ethisch' beleid om ook beschaving te gaan brengen in de archipel. Imperialisme betekende niet alleen gebiedsexpansie in economische en politieke zin, maar ook het opdringen van westerse culturele maatstaven. Het paradoxale gevolg van het 'ethisch' beleid was dat Nederland expansieoorlogen moest bedrijven om de 'onbeschaafde' volkeren en wrede vorsten beschaving bij te kunnen brengen, zo klonk het.⁸⁵ Een Britse missionaris die Bali in 1829 bezocht, beschreef het eiland als een wrede samenleving waarin opium rokende vorsten vrouwen en kinderen aan Europese handelaren verkochten, waarin met bloemen en bruidskleding uitgedoste weduwen zich ritueel in de vlammen wierpen tijdens de crematie van hun man, waarin 'tooverkunst' hoogtij vierde en mannen jonge meisjes 'roofden' om een huwelijk af te dwingen. De missionaris verwoordde hiermee de gevoelens van Europese superioriteit die later de basis vormden van dat beschavingsoffensief.⁸⁶ Andersom was de beeldvorming overigens niet veel anders: op een Balinese tekening worden de Nederlanders afgebeeld als roofzuchtig, gewelddadig en onfatsoenlijk.⁸⁷

Wat in de Nederlandse literatuur niet wordt benadrukt, is dat de Balinezen op de eerste plaats handelsconcurrenten waren, en mede daarom schilderden de Nederlanders ze als wreed en primitief af. Ze probeerden de vorsten in opspraak te brengen door hun onbeschaafde gedrag: drank, opium, vrouwen, hanengevechten en onderlinge oorlog. Maar de Balinezen zagen dat juist als belangrijk kenmerk van het vorstendom, dat de basis vormde van de sociale en

politieke orde. Ten tijde van de prekoloniale verhoudingen werd het succes van een vorst op Bali bepaald door zijn geweldsinzet en het handhaven van de orde. Het politieke systeem werd gereflecteerd in rituelen die de Nederlanders primitief vonden.⁸⁸ Ondertussen waren de landsgrenzen van Nederland zelf nog maar recent bepaald toen de Hollandse vloot in 1846 voor de kust van Bali verscheen; koning Willem I voerde in 1830 nog strijd om de Belgische Opstand de kop in te drukken.

In die tijd geloofden veel mensen oprecht in dat beschavingsoffensief en zagen ook geen economische motieven achter de gebiedsuitbreiding, maar een morele plicht. De hoofdredacteur van de Indische krant *De Locomotief* was er in 1902 heel duidelijk over: 'Dit is geen imperialisme, maar erfplicht!'⁸⁹ Wat minder bekend werd, is dat deze beschavingsmissie een belangrijk fundament vormde van het internationale recht, dat als instrument diende tot verdere kolonisatie. De juridische onderbouwing van Europese superioriteit lag besloten in het ontwerp van het zestiende-eeuwse internationale recht waarmee de Spaanse theoloog en jurist Francisco de Vitoria een juridisch argument aanvoerde voor kolonialisme. Hij merkte de niet-Europese samenlevingen aan als van een cultureel mindere orde dan de Europese variant.⁹⁰ Die degradatie steekt in het maatschappelijke debat in Nederland nog steeds de kop op: het idee van de superioriteit van de westerse cultuur.⁹¹

De Sri Lankaanse hoogleraar Antony Anghie stelt dat kolonialisme, in het bijzonder de beschavingsmissie, de kern vormde van de grondwettelijkheid van internationaal recht. Niet-Europese samenlevingen werden doelbewust uitgesloten van het beginsel van soevereiniteit en mochten volgens het indertijd geldende internationaal recht worden bezet. Als de niet-Europese wereld zich daartegen verzette was dat een overtreding van de wet.⁹² Historicus Dierk Walter noemt de Europese beschavingsmissie 'een goedkope rechtvaardiging van vele gehoorzaamheid afdwingende interventies in de niet-Europese wereld'.⁹³ De Spanjaarden bedienden zich ervan in Zuid-Amerika, de Russen in Siberië, het droeg bij tot de slavernij van de inheemse bevolking van Brazilië en de genocidale deportatie van de oorspronkelijke bevolking in de Verenigde Staten.

Als de inheemsen de koloniale macht in zijn activiteiten belem-

merden, dan was er sprake van een 'oorlogsdaad' en mocht er worden ingegrepen. Het gewelddadige optreden bij die imperiale oorlogvoering werd door gezagdragers beschouwd als 'militaire noodzaak'.⁹⁴ Ook het uitmoorden van de burgerbevolking om een bepaald oorlogsdoel te bereiken viel eronder.⁹⁵ Het oorlogsrecht dat van toepassing was voegde zich naar de militaire noodzaak. Pas vanaf 1860 ontstond er een debat over militaire ethiek, waarin uitgerkend generaal Michiels en de latere legercommandant Marinus Rost van Tonningen (die de militaire actie in 1906 op Bali leidde) het gebruik van bruut geweld verdedigden.⁹⁶

Internationale voorschriften over de inzet van militair geweld werden pas gecodificeerd tijdens de Eerste Haagse Vredesconferentie in 1899. Maar voor het optreden in de koloniën maakte dat niet veel uit. De afspraken over oorlogvoering hadden alleen betrekking op oorlogen tussen zogenaamde 'beschaafde volken' van de westerse wereld. Pas acht jaar later, in 1907, werd een handboek over het internationale oorlogsrecht vervaardigd met daarin een hoofdstukje over de koloniale oorlogvoering, maar dat had weinig om het lijf.⁹⁷ Voor het optreden van het KNIL verschenen pas in 1925 praktische voorschriften, vastgelegd in het Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger (VPTL), maar de aandacht op de beperking van geweld nam ook daar maar een bescheiden plaats in.

De Australische historicus Dirk Moses noemde het recht dat koloniale machten zich toe-eigenden om met de inheemse bevolking om te gaan zoals het hun goeddunkte dan ook de link tussen bezetting, kolonisatie en de inzet van geweld.⁹⁸ De ongelijkwaardigheid van de botsende volkeren was nauwkeurig vastgelegd in niet-gelijkwaardige contracten, waarin onwelgevallig gedrag van de niet-Europese partij als crimineel of als 'verraad' werd aangemerkt. Het internationaal recht diende in die jaren dus als instrument voor de imperiale machthebbers in de onderwerping van vorsten en de gewelddadige toe-eigening van land.

De Lombok-Expeditie uit 1894 is daar een voorbeeld van. De plaatselijke bevolking op dat eiland, de Sasak, zou worden uitgehongerd door de daar heersende Balinese vorst, wat volgens het koloniale gezag tot militaire actie noopte in het kader van de beschavings-

missie. De werkelijke drijfveer was economisch. De vorst had een monopoliepositie op alle in- en uitvoer en bezat aandelen in een Chinese rederij die zeer succesvol concurreerde met de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM).⁹⁹ Ook werd zijn zoon gevreesd vanwege expansiedrift en een anti-Nederlandse houding.¹⁰⁰ Om de handelspositie over te kunnen nemen was het noodzakelijk dat de vorst opnieuw een voor de Nederlanders gunstig contract ondertekende. Dit leek hij te doen, maar vervolgens liet de vorst een aanval uitvoeren op het kamp van de Nederlanders, waarbij 561 militairen en officieren en 414 dwangarbeiders de dood vonden.¹⁰¹ Dit bloedbad ging in Nederland de geschiedenisboeken in als het 'Verraad van Lombok'.

Een golf van verontwaardiging trok door het land. 'Een overval, een laf verraad was het [...] ene moorddadige slachterij, zonder wedergea in de geschiedenis van ons Insulinde!' schreef *Elsevier* in een speciaal Gedenkblad Nederland-Lombok. Het dappere leger was in zijn 'vredesmissie' verraden door de 'sluwe Balinees'.¹⁰² Koninginregentes Emma schreef de gouverneur-generaal over een 'in het duister gepleegd verraad' en riep op tot het handhaven van de roemvolle naam van het leger.¹⁰³ De bloedige militaire afrekening die erop volgde en die werd besloten met een puputan kostte aan duizenden Balinezen het leven. De overwinning werd in Nederland als een grote heldendaad gevierd en spreidde een weergaloos nationalisme tentoon. Wilhelmina liet op het Malieveld in Den Haag een regen van decoraties op de krijgsmacht neerdalen, en talloze straten, lanen en wegen kregen een vernoeming naar Lombok.¹⁰⁴ Hendrik Colijn, de latere premier, die aan de Lombok-Expeditie had deelgenomen, ontving naast het Lombokkruis ook de Militaire Willems-Orde voor het betonen van moed, beleid en trouw.¹⁰⁵

De actie tegen Lombok luidde het tijdperk in van een offensiever imperialisme waarin ook een nieuwe aanvalsstrategie werd gelanceerd, de zogenaamde Atjeh-strategie. Deze was uitgedacht door kolonel Jo van Heutsz en islamkenner en regeringsadviseur Christiaan Snouck Hurgronje en kwam erop neer dat de 'onverzoenlijken' werden uitgeschakeld en de samenwerking moest worden gezocht met de elites. Die laatsten kregen meer macht, wat tot meer greep op de bevolking leidde.¹⁰⁶ Na de verovering van Lombok was Zuid-Bali aan de beurt.

*De verdediging van de waarheid:
de puputans van Badung en Klungkung*

Op 14 september 1906 verschenen zes Nederlandse oorlogsbodems, twee gouvernementssomers en vijf schepen van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij voor de kust van Sanur op Zuid-Bali.¹⁰⁷ Jero Nyoman Nuraga, een zwangere vrouw die familie was van de raja van Badung en wier herinneringen later zijn opgetekend, zag dat de raja zich klaarmaakte voor oorlog met speren en krissen, geweren en kanonnen.¹⁰⁸ De ‘Zesde Militaire Expeditie’, een aanvalsactie gericht tegen de vorst van Badung en diens bondgenoot Tabanan, was begonnen. De expeditie naar Zuid-Bali was tot in de kleinste bijzonderheden voorbereid, van de aanschaf van de nieuwste veldtenues, zeildoekse rijglaarzen en de zogenaamde Transvaal-hoeden, tot de training tegen een ‘inlandse vijand’ en de vechtwijze van de Balinezen.¹⁰⁹ De drie Nederlandse bataljons infanterie, een artillerie, genie en cavalerie inclusief 350 dwangarbeiders (in totaal 3150 man) stonden onder leiding van de 53-jarige troepencommandant generaal-majoor Marinus Rost van Tonningen.

Saillant detail is dat deze Van Tonningen de vader was van een van Nederlands bekendste NSB'ers en antisemieten, Meinoud Rost van Tonningen. Zoon Ebbe Rost van Tonningen beaamt dat er een verband lag tussen de opvattingen van zijn vader en grootvader en dat ‘generaliserende scherpe kritiek’ op andere bevolkingsgroeperingen in zijn familie gemeengoed was.¹¹⁰ Opvallend genoeg was de zoon van Jo van Heutsz lid van de Waffen-ss. De vader van nazikopstuk Hermann Göring was eveneens een koloniale gezagdrager geweest in Namibië, een paar jaar voordat daar in 1904 de genocide op de Herero- en Nama-bevolking plaatsvond.¹¹¹ Het koloniale geweld vormde onderdeel van een Europees complex waarin de mentaliteit heerste dat het doden van hen die inferieur in ras werden verondersteld, toegestaan was, schrijven Afrika-deskundigen.¹¹² Dat komt ook overeen met de opvatting van de filosofe Hannah Arendt, die de Europese Holocaust geworteld zag in de koloniale ervaring.¹¹³

De toedracht van de militaire aanval in 1906 was opnieuw een plundering van een scheepswrak, dat dit keer was gestrand op de kust van Badung. De Nederlanders beschuldigden de Balinezen we-

derom van contractbreuk, en legden de raja boetes op. Maar uit een onderzoek van de vorst bleek niets van plundering. Nederland had een leeg schip met rotte vis gestuurd, zo zag hij het, blijkt uit een gedicht dat een Balinese priester na de gebeurtenissen schreef.¹¹⁴ De vorst weigerde te betalen. Oorlog was voor hem nu een principekwestie.¹¹⁵ Koningin Wilhelmina rechtvaardigde de aanval in de Troonrede: 'De weigering der bestuurders van Tabanan en Badoeng om aan de hun gestelde gematigde eischen te voldoen heeft een gewapend optreden tegen deze landschappen onvermijdelijk gemaakt.'¹¹⁶

De 35-jarige gerespecteerde en belezen vorst riep de overige vorsten bijeen op de heilige berg de Gunung Agung in het oosten van het eiland, staat er in het gedicht van de priester. Hij benadrukte tijdens deze samenkomst dat de waarheid moest worden verdedigd. De vorst van Karangasem smeedt volgens de lokale optekening toen een ei tegen de muur om de zinloosheid te verbeelden van een gewapende confrontatie met de Nederlanders.¹¹⁷ Buleleng was al verslagen en Karangasem en Gianyar stonden onder Nederlandse protectie. Maar voor de vorsten van Badung, Tabanan en Klungkung was oorlog de enige weg naar onafhankelijkheid.

De Nederlandse kranten waren aan de vooravond van de actie opnieuw overwegend voorstander van militair ingrijpen. De enige voorwaarde voor rust en veiligheid in Oost-Indië was 'de geleidelijke algehele onderwerping van onzen Archipel', schreef het *Algemeen Handelsblad*.¹¹⁸ Het oude bestuurswezen op Bali was voorbij, schreef ook *Het Vaderland*: 'De botsing, die moest ontstaan als men de historische lijn volgde, is gekomen.'¹¹⁹ Het *Bataviaasch Nieuwsblad* berichtte alvast over de Balinese manier van oorlog voeren: met 'listige' lansaananvallen, kundige versterkingen, tot de dood gewijde 'amoklopers' culminerend in de eindstrijd, de puputan.¹²⁰

Een van de opvarenden van de expeditievloot was de 32-jarige Amsterdamse kunstenaar Wijnand Otto Jan Nieuwenkamp. Hij leidde een zwervend bestaan en was in 1904 op Bali geland. De schoonheid van het eiland zou hem voor altijd in haar greep houden. Hij werd wel de 'culturele ontdekker' van Bali genoemd, de eerste westerse kunstenaar die er woonde en werkte.¹²¹ Vlak voor de expeditie had hij Van Heutsz ontmoet op Java, die hem had uitgeno-

digd voor deelname aan de expeditie.¹²² Nieuwenkamp, op foto's uit die tijd te zien als een lange man met spitse neus, dikke snor en een wit tropenpak met dito helm, liet zich vanaf een oorlogsbodem met een sloepje op de kust van Sanur afzetten. Niet veel later roeiden vierduizend militairen richting het strand.

Ook jonkheer Hendrik Maurits van Weede was aanwezig als oorlogsfotograaf. Zijn verslag vormt de meest gedetailleerde Nederlandse bron. Op zijn foto's is te zien hoe de soldaten opmarcheerden, veelal Javaanse en Ambonese mannen in donkere militaire pakken gestoken, met hoge laarzen en scheve junglehoeden. Er zaten veel geharde Atjeh-veteranen tussen. Ze hadden dwangarbeiders bij zich. De Europese officieren draafden ernaast op paarden. 'Eenige honderden bevriende Gianjarezen' kwamen met draagpaarden aan, schreef de jonkheer.¹²³ Het vorstendom Gianyar fungeerde als hoofdkwartier voor de troepen. Nieuwenkamp zat met een schetsboek onder een boom op het strand en maakte een tekening van de landing. 'Een paar Balinese visscherlui stonden alles kalm aan te zien,' schreef hij in zijn aantekeningen.¹²⁴ Een kamponghond deed zich tegoed aan 'een door de golven heen en weer gezeuld dood varken' en nam luid jankend de vlucht. 'Van den vijand geen spoor.'¹²⁵

In de dagen na de landing van 14 september 1906 bulderden de kanonnen vanaf zee, waarbij kampongs en paleizen met granaten werden beschoten. In drie dagen tijd wel zo'n vijfhonderd keer, schreef de Balinese historicus I Gede Parimartha.¹²⁶ En in totaal werden er 1167 granaten op de stad afgevuurd.¹²⁷ 'Elk schot deed mij pijn als ik dacht dat die groote granaten misschien midden op een erf terecht zouden komen of in een woning en uiteenspattend, jammer en ellende zouden verspreiden,' schreef Nieuwenkamp veront-rust.¹²⁸ De zwangere Jero zag hoe in het paleis van Denpasar het dak naar beneden kwam. Harde knallen van neerploffende objecten klonken links en rechts. Bewoners uit Blahkiuh, meer dan twintig kilometer verderop, hoorden het constante zware dreunen van de inslaande granaten.¹²⁹

Een van de geijkte Balinese tactieken was een nachtelijke lansaanval, waar generaal Michiels in 1849 en het soldatenbivak in Lombok door waren verrast. Driehonderd Balinezen kwamen ook nu 's nachts met lansen op het bivak af, rapporteerde *Het nieuws van*

den dag voor *Nederlandsch-Indië*.¹³⁰ 'De arme kerels verkeerden nog in den waan dat zij met hun lansen en hun moed iets vermochten tegen onze moderne geweren.'¹³¹ Maar al was dit offensief mislukt, het leger bleef geconfronteerd met vijandige lansaanvallen van soms wel tweeduizend man.¹³²

'De stapel met gesneuvelden werd hoger en hoger, maar de troepen, de mensen, en hun koning weigerden zich over te geven, [en] waren niet van plan om onder het Nederlandse juk te vallen,' aldus Jero.¹³³ In de kampong Kesiman schoten de strijders grote ronde kogels af die achter de Hollandse gelederen neerkwamen. Zonder te wijken bleven de Balinezen daarop werpen. Een forse Balinees met een witte doek om de heupen, een kort rood baadje en een hoofd-doek om, omklemde zijn lange lans voor hem in de grond en moedigde zijn medestrijders met doodsverachting aan. 'Men zag de kogels naast hem en zelfs tusschen zijne beenen inslaan, zonder dat zijn gespierd lichaam zich maar enigszins bewoog,' aldus Van Weede.¹³⁴

In de puri van Denpasar werd 's avonds een crematie uitgevoerd.¹³⁵ Een van de weduwen van de overledene wierp zich in de vlammen, het was de *masatia*, een in 1905 door het gouvernement verboden 'heidens' ritueel waarbij de weduwe haar man tijdens zijn crematie volgt in de dood. Het leger kon vanuit zijn bivak op het strand de vlammen boven de puri zien oplaaien, alsof het een provocatie van de Balinese weduwe aan het Hollandse adres betrof.

Het einde naderde nu in snel tempo. Een zorgvuldig opgebouwde climax van een drama waarvan de vorsten zelf de regisseur waren. Als alles in de strijd was gegeven, maar geen overwinning was behaald, volgde het zelfverkozen einde. De mannen en vrouwen in de puri staken zich in witte gewaden en knoopten groene of rode doeken om het hoofd. De dag van de waarheid brak aan. 'De god van de zon lachte als altijd,' aldus de getuige Jero over het roodgloeiende ochtendgloren van 20 september 1906. Terwijl de drum sloeg deelde een priester krissen en gouden munten uit die naar de 'witte ogen' gegooid moesten worden, om te voorkomen dat de militairen de vrouwen als oorlogsbuit zouden nemen.¹³⁶ Het gezelschap marcheerde in lange rijen de puri uit met de kris stevig in de handen geklemd. Strijders, moeders die baby's op hun arm droegen, oudere

mensen en jonge kinderen liepen op de Hollanders af. Een priesteres met brandende wierook voorop. Toen de schoten klonken viel zij het eerst.¹³⁷

De vorst werd door een hoveling op de schouders gedragen, terwijl de prachtig uitgedoste menigte kalm hun dood tegemoetliep. 'Moderne wapens ontmoetten de wapens van weleer, de oude kris, het erfgoed van de voorvaders,' aldus de getuigenis van Jero.¹³⁸ De mensen vielen links en rechts neer, het bloed gutste aan alle kanten en de dode lichamen stapelden zich op. Terwijl het geschreeuw en gevloek steeds heviger werd en het geluid van de kogels maar bleef dreunen lag Jero onder een stapel lijken totdat het strijdtoneel rustig werd en ze nog slechts het geluid hoorde van om hulp roepende, gewonde mensen die de Nederlanders smeekten om gedood te worden. Een Nederlandse militair die tussen de lichamen stapte ontdekte de zwangere vrouw en trok haar resoluut omhoog. Om zich heen zag ze een immens slagveld van lijken, met tussen de bergen levenloze lichamen een baby die aan de borst van zijn met bloed door-drenkte, verstijfde moeder dronk.¹³⁹

Het leger trok verder naar een volgend belangrijk vorstenhuis, puri Pemecutan. Ook daar leverde de vorst strijd, waarna de hele hofhouding puputan pleegde. De 'bloedlucht' kwam de soldaten bij toetreding van de puri al tegemoet, aldus Van Weede. De vorst en zijn familie, ruim honderd man, hadden zich gedood met de kris. Hij zag de vorst bedolven onder de lichamen van getrouwen, 'en de mooiste jonge vrouwen die wij op Bali zagen, versteend naast hare kinderen'.¹⁴⁰

De Balinezen lieten hun bezittingen in vlammen opgaan, huizen en paleizen brandden tot ruïnes uit en Denpasar veranderde in een spookstad. Schilder Nieuwenkamp, die door de puinhopen struinde, wist de twee gigantische en fraai versierde paleisdeuren van puri Denpasar te redden. Hij vervoerde ze later naar Nederland waar ze uiteindelijk in het Museum Volkenkunde in Leiden belandden.¹⁴¹ 'Denpasar is genomen en staat in vlammen,' meldde de *Leeuwarder Courant*.¹⁴² Van Weede maakte foto's na de puputan, waar gruwelijke beelden tussen zitten. Zo is er een grote berg te zien van in witte gewaden gehulde Balinese lijken. Nederlandse militairen staan er van een afstand, enigszins beduusd, omheen. Het zijn geen over-

winningsfoto's van het koloniale leger, zoals die kort daarvoor, eind negentiende eeuw op Atjeh waren gemaakt. Daar werden de gedode mensen min of meer als jachttrofeeën vereeuwigd.

Na Badung was het centraal gelegen Tabanan aan de beurt. 'Ik zie hem nog daar aankomen in zijn draagstoel,' schreef Nieuwenkamp over de vorst van Tabanan, 'dat kleine magere mannetje met zijn ver vooruitstekend vogelengezicht.'¹⁴³ Hij leek nog kleiner naast de rijzige gestalte van de assistent-resident, 'die met groote, langzame passen naast hem ging'.¹⁴⁴ Hij gaf zich over, want hij wilde zijn volk sparen. Achter hem liep zijn zoon, 'een jonge flinke kerel met een sympathiek uiterlijk'.¹⁴⁵ Van Weede had medelijden met vader en zoon, op wie 'eene aan wanhoop grenzende droefheid zich op hunne gelaatstrekken afspiegelde'.¹⁴⁶ Nieuwenkamp bezocht het tweetal 's avonds, dat in het aardedonker en zonder voedsel de nacht in gevangenschap moest doorbrengen. De vorst deelde hem somber mee dat het onderhoud dat hij met de regeringscommissaris had gehad hem weinig hoop gaf. Na zijn vertrek sneed de vorst met een stomp tabakstampertje een slagader door terwijl de zoon zichzelf vergiftigde.¹⁴⁷ Ze verkozen de dood boven vernedering.

Het dodenaantal van de Puputan Badung was onduidelijk. De militaire autoriteiten seinden naar Den Haag dat er 450 doden waren gevallen, terwijl een Nederlandse krant een getal van 1400 noemde.¹⁴⁸ Een Balinese tolk telde 1100 doden en de geestelijke Pedanda Ngurah, die het gedicht de 'Bhuwanawinasa' schreef, sprak over 3600 doden. Nieuwenkamp schreef in een brief aan zijn vrouw over 'een misselijkmakend bloedbad' met wel 1800 doden.¹⁴⁹ Auteur Piet Hagen stelt dat de puputan tezamen met de bombardementen vermoedelijk tot 3000 doden heeft geleid.¹⁵⁰ Het was geen overwinning om trots op te zijn, schreef ook dagblad *De Tijd*, maar met recht kon worden gezegd: 'Denpasar is gevallen. Badoeng is van ons.'¹⁵¹ Het Balinese treurspel leverde Rost van Tonningen evenwel een bevordering op tot legercommandant van het KNIL in de rang van luitenant-generaal, onder Van Heutsz. Ook kreeg hij van koningin Wilhelmina de Militaire Willems-Orde.¹⁵²

Toch ontstond er ook ongemak aan Nederlandse zijde, zoals in sommige kranten is te lezen. 'Een slachting', schreef het *Bataviaasch Nieuwsblad*.¹⁵³ Dagblad *Het Volk* publiceerde een schrijnende

prent van een huilende moeder boven een gedood kind, met de leus 'Nederland heeft weer beschaving gebracht'.¹⁵⁴ Het *Algemeen Handelsblad* vergeleek de Balinese puputan met de heldenmoed van de Atjehers, die volgens de krant alleen was te vergelijken met die van zeehelden zoals Reinier Claeszen en Jan van Speyk, 'die roemrijk en onzelfzuchtig de dood verkozen boven de vernedering der vlag'.¹⁵⁵ De twee bliezen hun schip op om niet in handen van respectievelijk de Spanjaarden en de Belgen te vallen. De vraag is dan ook waarom er zo zwaar geweld werd ingezet tegen de Balinezen. Volgens historica Petra Groen is dat te wijten aan de vrees die de Nederlanders hadden voor het verzet van de Balinezen. Ze wisten inmiddels dat de Balinezen zich doodvochten met de puputan, en daar zetten ze bewust op in.¹⁵⁶ De verovering van het eiland was ondertussen wel door de meerderheid van de Tweede Kamer in Den Haag vooropgesteld. Het kon niet anders dan bloedig aflopen.

Toen was alleen de vorst van Klungkung, de *Dewa Agung*, nog niet verslagen. Hij was de laatste onafhankelijke vorst van het eiland. Hij was niet alleen de vorst van Klungkung, aldus zijn nazaten, hij was ook de belangrijkste vorst van Bali en spiritueel leider van het eiland.¹⁵⁷ Omringd door verslagen vorstendommen had hij maar weinig kans. Zijn einde verliep ook hier weer langs de geijkte route van economische motieven: Nederland wilde de lucratieve handel van de Buginese en Chinese opiumhandelaren overnemen.¹⁵⁸ De bevolking van Klungkung kwam in opstand en viel de Nederlandse handelsagenten aan. Het gouvernement stuurde in 1908 een grote vloot met vijf oorlogsbodems om Klungkung te 'tuchtigen'. Volgens een zoon van de laatste vorst van Klungkung, Tjokorda Raka Putra, werd het koninkrijk na het verstrijken van een ultimatum tot overgave zes dagen lang onafgebroken beschoten met kanonnen.¹⁵⁹ Eenmaal aan land voltrok zich na een felle strijd met de soldaten van de vorst een inmiddels bekend ritueel.

Een Balinese tiener zag vanuit een boom dat mannen, vrouwen en kinderen in het wit gekleed en behangen met gouden juwelen uit de puri kwamen. De kinderen kwamen als eersten met getrokken krissen luid schreeuwend naar voren. Een van hen was de 12-jarige kroonprins, Ida Dewa Agung Gede Agung. 'Er werd op hen geschoten. [...] Ze stierven allemaal, de kleintjes,' zei de getuige achteraf.

Toen schoten de militairen de ongewapende vrouwen dood.¹⁶⁰ Ook meer dan honderd mannen die naar buiten kwamen werden neergeschoten. Raka Putra beschreef dat overal ledematen lagen, en hoe gewonde vrouwen smeekten om gedood te worden, hun kinderen aan de kogels prijsgevend. Tussen de stapels bebloede lijken zat een klein meisje dat wezenloos voor zich uit staarde.¹⁶¹ 'Een moorddadig vuur van artillerie en infanterie deed de waanzinnigen nedervallen,' schreef de *Java-Bode* instemmend.¹⁶² 'Wat in 1906 had kunnen en behooren te geschieden, is thans geschied.'¹⁶³ Kostbaarheden, zoals met edelstenen ingelegde krissen, lontargeschriften, borduurwerk en sieraden, werden volgens Raka Putra uit de ruïnes van de paleizen geroofd en in grote kratten naar Nederlandse musea verscheept.¹⁶⁴ Raka Putra schrijft ook dat het bloedbad onvermijdelijk was: de Nederlanders wilden Bali koloniseren, de vorst van Klungkung probeerde conflicten te vermijden, maar toen het erop aankwam nam hij het meest nobele en heilige besluit dat hij kon nemen: 'het verdedigen van de waarheid'.¹⁶⁵

Slechts het jonge neefje van de vorst, Ida Dewa Agung Gede Oka Gedong, overleefde het bloedbad. In de puri van Klungkung, vlak naast het monument ter nagedachtenis aan de *Puputan Klungkung*, zijn zwart-witfoto's uit de jaren dertig te zien van Gedong en zijn vrouw toen hij zelfbestuurder was van zijn landschap. Volgens Raka Putra, de zoon van Gedong, kreeg zijn vader tijdens de moordpartij in 1908 als klein jongetje een schampschot tegen zijn knie, hield zich voor dood en werd toen naar Lombok verbannen. Toen Gedong in 1929 door het koloniaal bestuur van het eiland werd teruggehaald om als regent van Klungkung te dienen, was hij als geen ander door-drongen van de zinloosheid van verzet tegen Nederland. 'Hij kende hun kracht,' aldus Raka Putra.¹⁶⁶ Het zal dus niet toevallig zijn dat deze vorst zich tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog van 1945-1949 als een van de loyaalste vorsten aan Nederland betoonde.

De koloniale propaganda galmt door in geschiedschrijving

Wat in het oog springt bij het lezen van de berichtgeving over de oorlogen en puputans is dat de Balinese verzetsleiders zoals Jelantik en Ida Made Rai naast kritiek ook veel lof in Nederland oogstten. Hun onafhankelijkheidszin werd steevast geroemd. De Puputan Badung en ook de wrede strafexpeditie tegen Banjar werden ook toen al meermaals door de Nederlandse pers op negatieve wijze besproken. Een auteur in het *Algemeen Handelsblad* schreef over die laatste oorlog dat de gewelddadige vestiging van Nederlands gezag op Bali ‘een volk verbitterde dat zijn onafhankelijkheid wist te verdedigen’. Sterker nog, de Balinezen waren volgens hem het enige volk in de archipel dat zich tegen mohammedaanse veroveraars had weten te verdedigen. Die houding kon men naast die ‘van Nederland tegenover Spanje’ stellen.¹⁶⁷

Toch was de algemene publieke opinie overtuigd van de politieke en militaire noodzaak van oorlog. Niemand zou ontkennen dat de Balinese onafhankelijkheidszin rechtmatig was, zo staat te lezen in het *Algemeen Handelsblad*, maar de oorlog *moest* nu eenmaal in het voordeel van Nederland worden beslist.¹⁶⁸ Die visie was onlosmakelijk verbonden met de koloniale propaganda die langdurig doorklonk in het publieke domein, dat Nederland, zoals andere koloniale machten, vanuit ethische motieven gebieden bezette. Ook kunst schilder Nieuwenkamp schreef achteraf dat de verovering van Bali in het kader van het brengen van beschaving nu eenmaal noodzakelijk was geweest.¹⁶⁹ De Duits-Amerikaanse schrijfster Vicki Baum vereeuwigde dat gezichtspunt in haar internationale bestseller *Liefde en dood op Bali* uit 1938.¹⁷⁰

Onder Nederlandse historici bestond lang ongemak over de term imperialisme, zoals de titel van een bundel uit 1986 *Imperialisme in de marge* al aangeeft.¹⁷¹ Nederland was maar een klein landje. Historici benadrukten vaak het uitzonderlijke karakter van het Nederlandse imperialisme. De periode tot 1870 werd door verschillende historici zelfs gezien als ‘onthouding’, waarin geen sprake zou zijn van Nederlands imperialisme.¹⁷² En dat terwijl de gewelddadige Banjar-oorlogen in 1858 en 1868 voortkwamen uit onvrede over de

aanstelling van loyale vorsten, wat juist een belangrijk kenmerk is van imperialisme. Maar de Leidse hoogleraar Henk Wesseling be- toogde nog in de jaren negentig dat het optreden van Nederland als minder agressief en ‘een min of meer vanzelfsprekende bevestiging van de Nederlandse soevereiniteit’ door andere landen werd ge- zien.¹⁷³ Historicus Maarten Kuitenbrouwer stelde daartegenover dat het Nederlandse imperialisme niet uniek was, en wel degelijk over- eenkomsten vertoonde met de Britse variant.¹⁷⁴ Maar toch blijven ideeën over ‘uitzonderlijkheid’ – en ook over ‘ethisch’ geweld – als het gaat over Nederlands imperialisme doorwerken in het debat daarover.¹⁷⁵

Dat de westerse tijden van expansie en economische voorspoed voor Indonesië tegelijkertijd een catastrofe betekende, bleef mede daardoor nog lang buiten beeld. Socioloog Jan Breman openbaarde in 1987 het zogeheten Rhemrev-rapport uit 1904, een vernietigend onderzoeksverslag over gruwelijke arbeidsomstandigheden op de plantages van Deli, Sumatra, dat in de doofpot was gestopt. Breman liet zien dat het geheimhouden van het rapport niet op zichzelf stond. Er was ook in die tijd al kritiek op de koloniale praktijk, maar geweld en misstanden in de archipel moesten zo veel mogelijk uit het zicht van het publiek worden gehouden, en dat werkte ook door in de geschiedschrijving.

De Utrechtse historicus Jur van Goor noemde de Lombok-Expe- ditie nog in 1995 een ‘humanitaire missie’.¹⁷⁶ Het was volgens hem juist de publieke opinie die van zulke missies ‘excessen’ maakte.¹⁷⁷ Toen in 1998 bleek dat de zwaar gedecoreerde oud-premier Hendrik Colijn tijdens deze militaire missie negen vrouwen en drie kinderen die om genade vroegen had laten doden, bracht dat zelfs toenmalig premier Wim Kok in grote verlegenheid.¹⁷⁸ De biografie van Her- man Langeveld, die deze onthulling deed, riep daarnaast ook scher- pe reacties op van met Colijn sympathiserende historici.¹⁷⁹ Journa- list Piet Hagen schatte twintig jaar na deze openbaring dat er drie à vier miljoen Indonesische doden waren als gevolg van de oorlogen in de archipel.¹⁸⁰ Toch refereerden sommige defensiespecialisten nog vrij recent aan de ‘verlichte’ contraguerrilla van de Nederlandse koloniale oorlogen. Een gepropageerde beeldvorming van destijds, die een lange adem had.¹⁸¹ De Amerikaanse historica Priya Satia be-

schrijft hoe veel westerse geschiedvorsers imperialisme dan ook niet als critici benaderden, maar als medeplichtigen aan dat systeem in de voortzetting van het narratief van een op ethische claims gebaseerde machtsovername.¹⁸²

In Nederland werd de gewelddadige realiteit van de Puputan Badung uit 1906 pas een eeuw later, in 2006, voor een groter publiek zichtbaar, toen schrijver Ewald Vanvugt de nog bestaande zwart-witfoto's van de gebeurtenis van Van Weede in de Nederlandse media bracht.¹⁸³ De Puputan Badung leefde, anders dan in Nederland, al die tijd voort in het collectieve bewustzijn van de Balinezen. Op Bali werden de gebeurtenissen van toen tijdens de 100-jarige herdenking in 2006 nagebootst met theater en spel. Wat centraal is komen te staan in de herinnering, ook tijdens de herdenking, is niet de schuldvraag, benadrukte de Balinese professor Nyoman Darma Putra desgevraagd, maar het heroïsme van de strijd, zoals ook uit het in de jaren zeventig gebouwde standbeeld ter herinnering aan de Puputan Badung in Denpasar blijkt. Dat was een tijd waarin regionale ervaringen een plek kregen binnen het nationale verhaal van Indonesië. 'Eenheid in verscheidenheid' was het credo. De Balinezen hadden naar verluidt altijd al een eenheid gevormd tegen buitenlandse inmenging.¹⁸⁴

Het gouvernement in Batavia beschikte over het politieke en militaire apparaat om de loyaliteit van de Balinezen met geweld en politieke middelen af te dwingen onder het mom van beschaving, terwijl de bezetting een economisch en politiek doel diende en het recht ter legitimatie ervan naar eigen inzicht werd ingericht. Al waren het de Balinese vorsten die door onderlinge rivaliteit de overname van het eiland mede mogelijk maakten, en was er lang geen sprake van een Balinese eenheid, deze geschiedenis laat ook zien dat het standbeeld voor de Puputan Badung van 1906 op het plein in Denpasar een afspiegeling is van de grote tegenstand die de Balinese vorstendommen tegen de illegitieme bezetting van hun eiland hebben geboden.